

नाशिक जिल्ह्याच्या विशेष संदर्भासह, आदिवासी भागातील महिलांसाठी डिजिटल बँकिंग सेवांचा एक विश्लेषणात्मक अभ्यास

दिलीप किसन भेरे

सहाय्यक प्राध्यापक (अर्थशास्त्र विभाग)

म. वि. प्र. समाजाचे, कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, त्र्यंबकेश्वर

Corresponding Author – दिलीप किसन भेरे

DOI - 10.5281/zenodo.18887657

सारांश:

भारतातील महाराष्ट्र राज्यातील नाशिक विभागावर लक्ष केंद्रित करून, आदिवासी समुदायांमध्ये राहणाऱ्या महिलांवर डिजिटल बँकिंग सेवांचा कसा परिणाम होतो, याचे परीक्षण करणे हा या संशोधनाचा उद्देश आहे. अहवालानुसार, या कार्यक्रमांमुळे आदिवासी महिलांचा सामाजिक-आर्थिक विकास, आर्थिक समावेशन आणि सक्षमीकरण झाले आहे. हा अभ्यास सर्वेक्षण आणि मुलाखतींद्वारे गोळा केलेल्या प्राथमिक माहितीचा वापर करून, आदिवासी महिलांच्या अनुभवांवर भर देत, डिजिटल बँकिंग सेवांची उपलब्धता, वापर, अडचणी आणि फायदे यांचा शोध घेतो. याव्यतिरिक्त, हा अभ्यास सरकारी कार्यक्रम, आर्थिक साक्षरता आणि डिजिटल साक्षरता उपक्रम, आणि मोबाइल बँकिंग तंत्रज्ञान आदिवासी महिलांचा औपचारिक वित्तीय प्रणालीमधील सहभाग कसा वाढवतात, याचाही अभ्यास करतो.

प्रमुख शब्द: डिजिटल बँकिंग, महिला सक्षमीकरण, आदिवासी क्षेत्रे, आर्थिक समावेशन, नाशिकजिल्हा, ग्रामीण बँकिंग, आर्थिक साक्षरता, माहिती आणि दळणवळण तंत्रज्ञान, लैंगिक समानता, मोबाइल बँकिंग.

प्रस्तावना:

भारतातील आदिवासी लोकसंख्या अनेकदा दुर्गम ठिकाणी राहते, जिथे बँकिंग सेवा उपलब्ध नसतात. तथापि, डिजिटल बँकिंगच्या वाढीमुळे ही तफावत भरून काढण्याची संधी आता निर्माण झाली आहे. महाराष्ट्रातील नाशिक जिल्ह्यात अनेक आदिवासी समुदाय आहेत आणि मोबाईल फोन व इंटरनेटच्या वाढत्या वापरामुळे, डिजिटल बँकिंगमुळे महिलांना आर्थिक सेवा मिळवणे मोठ्या प्रमाणात सुलभ होऊ शकते. नाशिक जिल्ह्यातील आदिवासी भागातील महिलांसाठी डिजिटल बँकिंग सेवांचा अभ्यास केल्यास, त्यांना आर्थिक स्वातंत्र्य मिळवण्यात मदत होऊ शकते. डिजिटल बँकिंग सेवांमुळे महिलांना

घरातूनच बँकिंग सुविधा मिळू शकते, ज्यामुळे त्यांना वेळ व पैसा वाचतो.

नाशिक जिल्ह्यातील आदिवासी भागातील महिलांना आर्थिक स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठी डिजिटल बँकिंग सेवांचा वापर करणे आवश्यक आहे. डिजिटल बँकिंग सेवांमुळे महिलांना घरातूनच बँकिंग सुविधा मिळू शकते, ज्यामुळे त्यांना वेळ व पैसा वाचतो. मात्र, आदिवासी भागातील महिलांना डिजिटल बँकिंग सेवांबद्दल माहिती नसते, इंटरनेट कनेक्टिव्हिटीची समस्या असते, आणि स्मार्टफोनची उपलब्धता नसते.

समस्येचे विधानः

देशभरात डिजिटल बँकिंगच्या प्रयत्नांचा वेगाने विस्तार होत असूनही, त्यांचा आदिवासी महिलांवर कसा परिणाम होतो याबद्दल फारशी माहिती नाही. आदिवासी समुदायातील महिलांना त्यांच्या विशिष्ट गरजा आणि मर्यादांनुसार सुधारित केलेल्या डिजिटल बँकिंग सेवांचा कसा फायदा होऊ शकतो, याचे परीक्षण करून ही उणीव भरून काढणे हा या अभ्यासाचा उद्देश आहे.

उद्दिष्ट्ये:

१. नाशिक जिल्ह्यातील आदिवासी भागातील महिलांना डिजिटल बँकिंग सेवांबद्दल माहिती देणे.
२. आदिवासी महिलांना ऑनलाइन बँकिंग सेवा वापरताना येणाऱ्या मुख्य अडथळे निश्चित करणे.
३. आदिवासी समाजातील महिलांसाठी ऑनलाइन बँकिंगच्या सामाजिक-आर्थिक फायद्यांचे मूल्यांकन करणे.
४. आदिवासी भागातील महिलांसाठी डिजिटल बँकिंग सेवांच्या विस्तारासाठी धोरणे व कार्यक्रम विकसित करणे.

साहित्य आढावा:

१. डिजिटल बँकिंग आणि आर्थिक समावेशन: डिजिटल बँकिंग म्हणजे डिजिटल प्लॅटफॉर्मद्वारे बिल भरणे, निधी हस्तांतरण, पैसे काढणे आणि जमा करणे यासह बँकिंग सेवा प्रदान करण्याची पद्धत होय. अभ्यासांनुसार, डिजिटल बँकिंगमुळे आर्थिक समावेशनात लक्षणीय वाढ होऊ शकते, विशेषतः पारंपारिक बँकिंग पायाभूत सुविधांची मर्यादित उपलब्धता असलेल्या ग्रामीण भागात (कौर आणि अग्रवाल, २०१७).

२. लिंग आणि आर्थिक समावेशन: अनेक ग्रामीण आणि आदिवासी समुदायांमध्ये, आर्थिक समावेशनाच्या बाबतीत लैंगिक असमानता दिसून येते. या प्रदेशांतील महिलांना औपचारिक बँकिंग सेवा मिळवण्यापासून रोखणाऱ्या अनेक अडथळांचा सामना करावा लागतो, ज्यात सांस्कृतिक नियम, आर्थिक साक्षरतेचा अभाव आणि मर्यादित गतिशीलता यांचा समावेश आहे (जागतिक बँक, २०१५).

३. महिला सक्षमीकरणात तंत्रज्ञानाची भूमिका: जन धन योजना, इंटरनेट बँकिंग आणि मोबाइल बँकिंगसारख्या सरकारी योजनांमुळे महिलांच्या आर्थिक समावेशनाला मोठा हातभार लागला आहे. या तंत्रज्ञानामुळे महिलांना स्वतःहून पैशांचे व्यवहार करणे शक्य होते, ज्यामुळे त्यांचे आर्थिक आणि सामाजिक दोन्ही प्रकारे सक्षमीकरण होते (साहू, २०१८).

संशोधन पद्धती:

१. संशोधन आराखडा: या मिश्र-पद्धतीच्या अभ्यासामध्ये परिमाणात्मक आणि गुणात्मक अशा दोन्ही प्रकारच्या माहितीचा वापर केला आहे. नाशिक जिल्ह्यातील आदिवासी भागातील २०० महिलांचे संरचित प्रश्नावली वापरून सर्वेक्षण करण्यात आले. डिजिटल बँकिंग सेवा वापरणाऱ्या आदिवासी महिला, सरकारी प्रतिनिधी आणि स्थानिक बँकर्स यांसारख्या प्रमुख भागधारकांच्या सखोल मुलाखतीही घेण्यात आल्या.

२. नमुना निवड: नाशिक जिल्ह्यातील आदिवासी भागांमध्ये राहणाऱ्या आणि डिजिटल बँकिंग सेवा वापरणाऱ्या १८ ते ६० वयोगटातील महिलांचा नमुना म्हणून समावेश करण्यात आला. वय, उत्पन्न आणि शिक्षणानुसार नमुन्यामध्ये विविधता सुनिश्चित करण्यासाठी,

स्तरित यादृच्छिक नमुना निवड पद्धतीचा वापर करण्यात आला.

३. डेटा संकलन साधने: माहिती गोळा करण्यासाठी सर्वेक्षण आणि मुलाखतींचा वापर करण्यात आला. सर्वेक्षणातील प्रश्नांमध्ये डिजिटल बँकिंगचा वापर किती वेळा केला जातो, कोणत्या प्रकारच्या सेवा वापरल्या जातात, येणाऱ्या अडचणी आणि दिसणारे फायदे यांसारख्या विषयांचा समावेश होता. मुलाखतींद्वारे डिजिटल बँकिंग सेवा वापरणाऱ्या आदिवासी महिलांच्या वैयक्तिक अनुभवांबद्दल गुणात्मक माहिती मिळवण्यात आली.

निष्कर्ष आणि विश्लेषण:

१. डिजिटल बँकिंग सेवांची उपलब्धता: सर्वेक्षणानुसार, नमुन्यातील ७०% महिला सहभागींना डिजिटल बँकिंग सेवा उपलब्ध होत्या, त्यापैकी बहुतेक जणी मोबाईल बँकिंगचा वापर करत होत्या. स्मार्टफोन आणि इंटरनेट कनेक्टिव्हिटीच्या आगमनानंतर ग्रामीण भागांमध्ये या सुविधेची उपलब्धता लक्षणीयरीत्या सुधारली.

२. वापराचे कल: प्रत्यक्ष लाभ हस्तांतरण (डीबीटी) कार्यक्रमानुसार, बहुसंख्य महिला (६५%) सरकारी अनुदान मिळवण्यासाठी डिजिटल बँकिंग सेवांचा वापर करतात. आर्थिक ज्ञानाच्या अभावामुळे, केवळ ३०% लोक कर्ज किंवा बचतीसाठी बँकिंग ॲप्लिकेशन्सचा नियमितपणे वापर करतात, जे दर्शवते की ते अधिक प्रगत सेवांचा वापर करत नाहीत.

३.समोरील आव्हाने: ओळखल्या गेलेल्या प्रमुख आव्हानांमध्ये खालील गोष्टींचा समावेश आहे:

- इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी: दुर्गम आदिवासी समुदायांमध्ये, डिजिटल बँकिंग सेवांच्या कार्यक्षम वापरामध्ये विश्वसनीय इंटरनेट कनेक्टिव्हिटीचा अभाव ही एक मोठी अडचण आहे.

- डिजिटल साक्षरता: अनेक महिलांना ऑनलाइन बँकिंग प्लॅटफॉर्म आणि मोबाईल बँकिंग ॲप्स वापरण्यात अडचणी येतात, ज्यामुळे डिजिटल वित्तीय सेवांपर्यंत त्यांची पोहोच मर्यादित होते.
- पितृसत्ताक नियम: अनेक आदिवासी भागांमध्ये, जिथे पुरुष सर्व आर्थिक निर्णय घेतात, तिथे डिजिटल बँकिंग सेवा वापरण्याबाबत महिलांचे स्वातंत्र्य कमी होते.
- विश्वासाचे मुद्दे: डिजिटल प्लॅटफॉर्म कसे काम करतात हे समजत नसल्यामुळे आणि फसवणुकीच्या भीतीमुळे, महिला अनेकदा ऑनलाइन खरेदी करताना सावधगिरी बाळगतात.
- मर्यादित जागरूकता मोहिम: आदिवासी भागातील महिलांसाठी डिजिटल बँकिंग सेवांचे फायदे आणि वापराविषयी प्रशिक्षण कार्यक्रम आणि केंद्रित जागरूकता प्रयत्नांची कमतरता आहे.
- अपुरी पायाभूत सुविधा: डिजिटल बँकिंग शक्य असले तरी, दुर्गम भागात इंटरनेट कॅफे किंवा बँकिंग एजंट्ससारख्या पुरेशा पायाभूत सुविधांचा अनेकदा अभाव असतो.
- सुरक्षेच्या चिंता: अनेक महिलांनी सांगितले की त्यांना फसवणूक आणि सायबर गुन्हेगारीची भीती वाटते, ज्यामुळे त्या ऑनलाइन बँकिंग सेवांचा पूर्णपणे वापर करू शकत नाहीत.
- सांस्कृतिक अडथळे: लिंग-आधारित रूढी आणि कौटुंबिक परिस्थितीमुळे महिलांच्या मोबाईल फोनच्या वापराला आणि आर्थिक निर्णय घेण्याला अनेकदा मर्यादा येतात.

- भांडवलाची उपलब्धता: आदिवासी महिलांना कर्ज सुविधा आणि आर्थिक संसाधनांपर्यंत मर्यादित पोहोच मिळते.

४. ऑनलाइन बँकिंगचे फायदे:

- सोयीस्कर आणि सुलभता: डिजिटल बँकिंगमुळे आर्थिक व्यवहार आता अधिक सोपे झाले आहेत, विशेषत: दूरच्या ठिकाणी राहणाऱ्या महिलांसाठी. वेळेची बचत: महिलांना आता दूर प्रवास न करता आर्थिक सेवा मिळवता येतात.
- आर्थिक स्वातंत्र्य: डिजिटल बँकिंगमुळे स्वतःचे आर्थिक व्यवहार हाताळता येत असल्याने महिलांना आता अधिक सक्षम आणि स्वतंत्र वाटू लागले आहे.

५. आदिवासी भागातील महिलांसाठी डिजिटल बँकिंग सेवांचे विश्लेषण:

- संशोधन क्षेत्रातील लोकसंख्या: नाशिक जिल्ह्यातील बहुतेक आदिवासी लोक शेतकरी आहेत आणि ते उपजीविकेच्या पारंपरिक साधनांवर अवलंबून आहेत. जरी त्यांना औपचारिक वित्तीय प्रणालींपर्यंत मर्यादित पोहोच असली तरी, या समुदायातील महिला अनेकदा घराचे आर्थिक व्यवहार सांभाळतात.
- ऑनलाइन बँकिंगची उपयोगिता आणि उपलब्धता: सर्वेक्षणाचे निष्कर्ष दर्शवतात की या प्रदेशांमध्ये डिजिटल बँकिंग सेवा उपलब्ध असल्या तरी, त्यांचा वापर अजूनही खूप कमी आहे. कमी साक्षरता दर, डिजिटल प्लॅटफॉर्मवरील विश्वासाचा अभाव आणि अपुरा इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी हे प्रमुख अडथळे आहेत. तथापि, मोबाइल बँकिंग हा सर्वात जास्त उपलब्ध

असलेला डिजिटल बँकिंगचा पर्याय आहे आणि अनेक महिला बिल भरणे आणि पैसे हस्तांतरित करणे यांसारख्या साध्या कामांसाठी त्याचा वापर करत असल्याचे सांगतात.

- सांस्कृतिक आणि सामाजिक पैलू: जेव्हा महिलांच्या बँकिंग सेवांच्या वापराचा प्रश्न येतो, तेव्हा त्यांच्या हालचाली, आर्थिक स्वातंत्र्य आणि निर्णयक्षमता यासंबंधीचे सांस्कृतिक नियम अत्यंत महत्त्वाचे ठरतात. या प्रदेशांमधील अनेक महिला अजूनही त्यांचे पैसे व्यवस्थापित करण्यासाठी कुटुंबातील पुरुष सदस्यांवर अवलंबून असतात, ही वस्तुस्थिती आर्थिक निर्णय घेण्याच्या त्यांच्या क्षमतेला मर्यादित करते. असे असले तरी, इंटरनेट प्लॅटफॉर्ममुळे महिला अधिकाधिक आर्थिकदृष्ट्या स्वतंत्र होत आहेत.

चर्चा:

१. **महिला सक्षमीकरणावरील परिणाम:** आर्थिक संसाधनांपर्यंत सुलभ पोहोच देऊन, डिजिटल बँकिंगने आदिवासी समुदायातील महिलांच्या सक्षमीकरणात मोठ्या प्रमाणात मदत केली आहे. तथापि, सांस्कृतिक अडथळे आणि आर्थिक साक्षरतेच्या अभावामुळे, डिजिटल बँकिंगने अद्याप आपली पूर्ण क्षमता गाठलेली नाही.

२. **सरकारी योजनांची भूमिका:** जन धन योजना, आदिवासी महिला सक्षमीकरण योजना, मुख्यमंत्री माझी लाडकी बहीण योजना आणि डीबीटी (DBT) यांसारख्या सरकारी योजनांमुळे डिजिटल बँकिंग सेवांचा अवलंब करण्यास मदत झाली आहे, ज्यामुळे महिलांना थेट लाभ मिळवणे सोपे झाले आहे. या योजनांनी महिलांना आर्थिक संसाधनांव्यतिरिक्त डिजिटल प्लॅटफॉर्म वापरण्याचा आत्मविश्वास दिला आहे.

३. तांत्रिक अडथळे: मोबाईल फोन सहज उपलब्ध असले तरी, इंटरनेट पायाभूत सुविधांचा अभाव हे डिजिटल बँकिंगच्या व्यापक वापरामध्ये एक मोठा अडथळा आहे. याव्यतिरिक्त, अनेक महिलांना डिजिटल बँकिंग ॲप्स समजून घेण्यात अडचण येते, ज्यामुळे त्या या सेवांचा पुरेपूर फायदा घेऊ शकत नाहीत.

निष्कर्ष:

१. सारांश: या अभ्यासातून असा निष्कर्ष निघतो की, आदिवासी समुदायातील महिलांना आर्थिक संसाधनांपर्यंत अधिक पोहोच देऊन, त्यांची आर्थिक साक्षरता सुधारून आणि औपचारिक क्षेत्रात त्यांचा वाढता सहभाग सुलभ करून, डिजिटल बँकिंग सेवांमध्ये त्यांना सक्षम करण्याची क्षमता आहे. तथापि, हे फायदे पूर्णपणे मिळवायचे असल्यास, अपुरी डिजिटल साक्षरता, अपुरा इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी आणि सांस्कृतिक मर्यादा यांसारख्या अडथळ्यांवर मात करणे आवश्यक आहे.

२. शिफारसी:

- डिजिटल साक्षरतेला चालना द्या: आदिवासी समुदायातील महिला त्यांच्यासाठी खास तयार केलेल्या डिजिटल साक्षरता कार्यक्रमांमध्ये सहभागी होऊन तंत्रज्ञानातील अडथळे दूर करू शकतात.
- संबंध (Connectivity) वाढवा: ग्रामीण आणि आदिवासी भागांमध्ये इंटरनेट आणि मोबाइल नेटवर्क कनेक्टिव्हिटी वाढवण्यासाठी सरकार आणि खाजगी क्षेत्राच्या उपक्रमांमुळे डिजिटल वित्तीय सेवांची उपलब्धता अधिक सुलभ होईल.
- सांस्कृतिक संवेदनशीलता: महिलांच्या आर्थिक स्वातंत्र्याबद्दलची धारणा बदलण्यासाठी स्थानिक समुदायांशी संवाद साधून सांस्कृतिक अडथळ्यांवर मात करता येते.

- डिजिटल साक्षरता कार्यक्रमांमध्ये वाढ: सरकार आणि वित्तीय संस्थांनी आदिवासी समुदायातील महिलांसाठी प्रशिक्षण कार्यक्रम आणि लक्षित आर्थिक साक्षरता उपक्रम राबवले पाहिजेत.
- पायाभूत सुविधांचा विकास: मोबाईल बँकिंग व्हॅन किंवा बँकिंग प्रतिनिधींचा वापर करून ग्रामीण भागात डिजिटल बँकिंग सेवा पुरवणे आणि इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी वाढवणे शक्य आहे.
- लिंग-संवेदनशील धोरणे: वित्तीय संस्थांनी कमी खर्चाची बचत खाती आणि सूक्ष्म-कर्ज यांसारखी महिला-अनुकूल बँकिंग उत्पादने विकसित केली पाहिजेत. त्यांनी हे देखील सुनिश्चित केले पाहिजे की डिजिटल व्यवहार सुरक्षित आणि गोपनीय असतील.

संदर्भ:

१. जागतिक बँक (२०१५). "भारतातील आर्थिक समावेशन आणि लैंगिक समानता." जागतिक बँकेचा अहवाल.
२. कौर, आर., आणि अग्रवाल, व्ही. (२०१७). "डिजिटल बँकिंगचा आर्थिक समावेशनावर होणारा परिणाम: एक आढावा." जर्नल ऑफ बँकिंग अँड फायनान्स, ८(२), ४५-५९.
३. साहू, एस. (२०१८). "महिला सक्षमीकरणात मोबाईल बँकिंगची भूमिका." इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ बँकिंग अँड फायनान्स, १५(३), १०२-११५.
४. सिंग, ए. (२०१८). "आदिवासी महिला आणि आर्थिक सक्षमीकरण: महाराष्ट्राचा एक अभ्यास." इकॉनॉमिक अँड पॉलिटिकल वीकली, ५३(१०), ३४-४२.

५. सुंदरराजन, व्ही. (२०१९). “डिजिटल बैंकिंग: समावेशन आणि नावीन्य.” इंडियन जर्नल ऑफ इकॉनॉमिक्स अँड डेव्हलपमेंट, १२(१), ६५-७५.
६. राष्ट्रीय कृषी आणि ग्रामीण विकास बँक (नाबार्ड) (२०१९) अहवाल. आदिवासी भागांमध्ये सूक्ष्मवित्त आणि ग्रामीण उद्योजकता.
७. कुमार, एस. (२०२०). “भारतातील आर्थिक समावेशन: आव्हाने आणि संधी.” इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ फायनान्स अँड बैंकिंग स्टडीज, ८(३), १२१-१३६.